

САМОЙЛЕНКО Г.В., САМОЙЛЕНКО С.Г. РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ НА ПІВНІЧНОМУ ЛІВОБЕРЕЖЖІ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛ. XVII - XVIII СТ. – НІЖИН: ВИД-ВО НДУ, 2007. - 241 С.

Під такою назвою вийшла в світ надзвичайно цікава книга професора, доктора філологічних наук Григорія Васильовича Самойленка та відомого й авторитетного у науковому колі краєзнавця, аспіранта Сергія Григоровича Самойленка. Грунтовна за змістом і добре ілюстрована праця розпочинається величаво оптимістичним і реально доказовим твердженням: "Розвиток культури у другій половині XVII - XVIII ст. посідає особливе місце в українській духовності, бо це був період нового її відродження, який зумовлений устремлінням українського народу до утвердження своєї національної самостійності, усвідомлення того, що і він може мати свою самобутню державу і культуру в ній" [с. 3] .

Автори рецензованої праці вперше проаналізували значний конкретно-історичний та культурологічний фактаж, почерпнутий із різноманітних документальних та історіографічних матеріалів, і подали його у систематизованому вигляді на фоні розвитку українського суспільства в означений період. Джерельну базу монографії становлять документальні фонди Центрального державного історичного архіву України, Чернігівського державного обласного архіву, його відділу у м.Ніжині; документальні фонди Інституту рукопису НБ України ім. В.Вернадського; "Акты Западной и Южной России", "Акты греческого нежинского братства...", документи і матеріали тематичних збірників; каталоги і фонди Київського, Чернігівського історичних музеїв; козацькі літописи та приватні архіви відомих історичних осіб тощо. Бібліографія використаних у книзі Г.В. і С.Г.Самойленків історіографічних праць нараховує більше 170 одиниць. Істотно сприяли розширенню і поглибленню наукової праці над книгою попередні краєзнавчі дослідження авторів.

Кропіткий збір матеріалу та його ретельний аналіз дозволили дослідникам детально розглянути процес розвитку основних видів культури на Північному Лівобережжі в складний і суперечливий період. Вступ книги вводить читача в суспільно-політичну атмосферу тогочасної України: "Друга половина XVII-XVIII ст. позначається не тільки завоюванням незалежності від Польщі й утворенням Гетьманської держави, розвитком культури в усіх її видах, а й часом Руїни, жорстокої боротьби за гетьманську булаву, зрадою гетьманської старшини в угоду своїх власних збагачень за рахунок українського народу, поступовим закабаленням Росією України і ліквідацією всіх інституцій державності аж до перетворення всієї України - Лівобережної й Правобережної - у Малоросію і Малоросійське намісництво" [с. 4]. Автори дослідження відносять до Північного Лівобережжя, яке охоплювало велику територію Гетьманської держави, території Ніжинського, Чернігівського, Новгород-Сіверського, Стародубського, Прилуцького, Гадяцького полків. На основі архівних матеріалів, зокрема ревізьких полкових книг, проаналізовано кількісний і якісний склад міст Лівобережжя. До великих міст у XVII - XVIII ст. належали Ніжин, Київ, Стародуб, Чернігів, Прилуки, Переяслав, Лубни, Гадяч, Миргород, Полтава. "Зміцненню міст сприяла економічна і станова свобода міщанства та міського козацтва, поживлення внутрішньої та міжнародної торгівлі, а також поява нової правлячої еліти" [с. 8]. Потреба з'ясувати становище міст, їх органів управління пояснюється дослідниками тим, що від них залежало і часткове фінансування різних видів культури. А розвиток культури був тісно пов'язаний і визначався соціально-політичними, військовими, громадськими умовами того часу.

Науково-популярне видання "Розвиток культури на Північному Лівобережжі

України у другій пол. XVII-XVIII ст." складається із семи розділів: архітектура, освіта, декоративно-ужиткове, образотворче, музично-театральне мистецтво, література, книгодрукування. Більшість розділів мають по 2, 4, 6 підрозділів з чіткими назвами. Така структура дає можливість читачеві легше орієнтуватися в матеріалі, висвітленому в книзі. Автори ілюструють текстовий матеріал репродукціями портретів історичних діячів, духовних осіб, архітектурних пам'яток, титульних сторінок богословських та просвітницьких книг, підручників, історичних і художніх картин, гравюр, зразків ювелірних виробів, оздоблень та розписів храмів, ікон. Вдало наведені панорами, карти, схеми тощо. У цілому в праці розміщено 138 ілюстрацій. Чітка структуризація і логічна композиція в рецензованій книзі історико-культурологічного матеріалу, органічне поєднання подій національно-визвольної боротьби та українського державотворення із розбудовою міст, містечок, церков, освітніх закладів захоплюють читача, пробуджують гордість і оптимізм.

Висвітлюючи розвиток будівництва та найважливіші архітектурні пам'ятки, автори у розділі "Архітектура" стверджують: "Важливим фактором, який суттєво вплинув на специфіку розвитку культури, зокрема архітектури в добу Гетьманщини, стало народження принципово нового світосприйняття вільної людини, що мешкала на теренах України XVII ст. Людя цієї доби були до смаку високі, пишно декоровані будівлі, які вільно розташовувалися в просторі і втілювали собою дух свободи, почуття радості й тріумфу" [с.8]. Аналізуючи наукові праці дослідників української архітектури XVII-XVIII ст., автори виділяють три етапи її розвитку, що пов'язані з відповідними історичними періодами. Зокрема, перший етап (1648-1720-і рр.), який охоплює революційні та державотворчі процеси, іноземну інтервенцію, громадянську війну і Руїну, боротьбу за воз'єднання етнічних земель України, характеризується інтенсивним використанням мурованого будівництва, утвердженням українського бароко як визначального стилю в архітектурі; другий етап (1720-1750 р.) визначається різким тиском російського царизму на урядові установи України, який призвів до кризового соціально-економічного стану в Гетьманській державі, що сповільнило темпи будівництва; третій етап (1750-17810) пов'язаний з намаганням останнього гетьмана України К.Розумовського перетворити Гетьманщину на зразкову європейську державу з розвиненою культурою. "В цей період архітектура носила більше становий характер і пов'язана зі зведенням палаців, ратуш, магістратів, полкових і сотенних канцелярій тощо. Відбувається поступова зміна стилю бароко на класицизм" [с. 9].

Екскурс авторів монографії в історію заснування полкових та сотенних міст і містечок Північного Лівобережжя привів до висновку, що переважна більшість з них були фортецями або мали фортифікаційні укріплення. Про це засвідчують також і карти французького військового інженера Г.Л. де Боплана, складені ним в Україні, і свідчення арабського мандрівника Павла Алепського, який, відвідавши Україну, записав: "Земля була начинена фортецями, як гранат зернятами". Роль фортець виконували нерідко монастирі з мурованими фортечними стінами. Існували також і садиби-фортеці. Зокрема, у Мені замок магната Адама Киселя, замки-палаці у Батурині, Прилуках, Сосниці, Борзні. Навіть поселення сільського типу укріплювалися земляними ровами та валами. Специфіку забудови населених пунктів визначали умови військового часу.

Повно і зримо читач науково-популярного видання пізнає історію Ніжинської фортеці, яка була відбудована у XVII ст. Посилаючись на дослідження М.Бережкова "Про земляні й дерев'яні укріплення старого Ніжина XVII-XVIII ст.", яке нині зберігається в Інституті рукопису НБ України ім. В.Вернадського, автори рецензованої книги відзначають: "Домінуючу роль у фортеці Ніжина XVII-XVIII ст. займав замок на території нинішнього ринку, який являв собою земляні укріплення із сімома бастіонами зі східного боку" [с. 10]. Показово, що історія Ніжинської фортеці несе на собі відбиток історії України, періоди її залежності

від інших держав та власної державності. "У Ніжинській цитаделі, - пишуть сучасні дослідники, - дислокувались військові гарнізони: спочатку польський, з 1648 р. - Ніжинська сотня, а з 1667 р. - російський гарнізон на чолі з воєводою (з 1708 р. - комендантом)" [с. 12]. На території Ніжинського полку розташовувалась і столиця Гетьманської держави (з 1708-1750 рр.) - Глухів.

Зацікавленість і живий інтерес викликає наукова розвідка краєзнавців з історії цивільного будівництва. Усі споруди другої половини XVII -XVIII ст. вони поділяють на 7 груп: житлові (будинки козаків та козацької старшини, духовенства, міщан, селян, купців тощо); адміністративні (полкові і сотенні канцелярії, магістрати, ратуші, суди, цехові будинки); системи обслуговування (школи, аптеки, постоялі двори, пошта, цирюльні, "шпитали", шинки, корчми); виробничі (водяні млини, цегляні заводи, броварні, ковальні); господарські (торговельні будинки, арсенали, провіантські комори); культурні (церкви, собори та монастирі із різноманітними будівлями господарського призначення, синагоги, костьоли) [с.15-16]. Характеризуючи споруди цивільного будівництва (дерев'яні, глинобитні, кам'яні), автори книги детально описують їх тип, форми, кількість будівель і кімнат, спільне і відмінне в оздобленні, розміщенні тощо. "Важливо відмітити, що між житлом козацької старшини і житлом простого народу не існувало принципової різниці. ... Поступово, із зростанням майнового стану верхівки місцевого козацтва цей найпростіший тип життя ускладнювався. Але ...нагадував тип звичайної сільської хати "на дві половини". ...Навіть будинки гетьманів зберігали традиційну форму, характерну для українських приватних чи громадських будов"[с. 16].

Повчально дізнатися, що унікальним зразком цивільної архітектури, в якому найяскравіше втілені традиції народного будівництва Лівобережної України XVII ст. та давньоруської художньої традиції першої третини XI ст., є кам'яний будинок полковника Я. Лизогуба в Чернігові. У XVIII ст. з'являються споруди, що поєднують риси українських і російських архітектурних шкіл шляхом декоративної пластики фасадів. До якісного будівництва залучаються професійні архітектори. Персоніфікація процесу архітектурного будівництва, імена зодчих і гетьманів, які залишили історичні споруди-пам'ятки у містах Північного Лівобережжя, зокрема у Ніжині, Глухові, Батурині, Качанівці, що проілюстровані на сторінках науково-популярного видання, звеличує наше минуле і збагачує нашу пам'ять. Водночас виникає і застереження, оскільки "з ліквідацією гетьманства забудова і реконструкція міст проходила лише за затвердженими проектами" [с. 27].

З сумом і жалем за втраченими національними цінностями читається історико-культурологічний нарис рецензованої книги про храмове дерев'яне будівництво. Розуміючи, що "дерево є нетривким матеріалом, і дерев'яна будова більше трьохсот років не витримає," водночас переконуєшся, наскільки "українське дерев'яне будівництво є мистецтво національне" [с. 29]. Автори праці фактами та ілюстраціями про храмове дерев'яне будівництво на Північному Лівобережжі підтверджують слова видатного дослідника української архітектури, професора Київського університету Г.Павлуцького (90-і рр. XIX ст.), який писав: "До українських дерев'яних церков неможливо прикласти жодної з відомих європейських мистецько-історичних схем. Не можна їх віднести ні до готики, ні до ренесансу, ні до бароко. Вони самі становлять стиль. Цей стиль природно випливає з будівельного матеріалу..." [с. 29]. Краєзнавчими дослідженнями Г.В. і С.Г. Самойленків посилюється аналогічна оцінка мистецтвознавця В.Січинського щодо дерев'яної архітектури України XVII-XVIII ст., яка "створила настільки своєрідні зразки, такі вироблені типи будов та окремі форми, що у світовій літературі українська архітектура, й особливо дерев'яні церкви, фігурують під назвою українського типу, відмінного не тільки від дерев'яних будов Сходу й Заходу, але також інших слов'янських народів" [с. 27-28]. Незважаючи на те, що на Лівобережній Україні не збереглося жодної означеної пам'ятки XVII ст., існують

письмові свідчення про дерев'яні храми XVIII ст. Так, автори книги наводять записи датського посла Юля Юста, котрий проїздив через Ніжин у 1711 році і зафіксував, що в місті стояли "дві чудові, великі, дерев'яні церкви прекрасної архітектури". Ними встановлено, що у Ніжині було 10 дерев'яних храмів. Тут склалася своя будівельна школа, і ніжинські майстри-тепларі виконували замовлення в багатьох населених пунктах регіону. Характерно, що "кожний майстер мав широке поле для власної творчості. Тому в народній храмовій архітектурі не було навіть двох абсолютно однакових споруд, кожна з них мала свої індивідуальні риси й особливості" [с. 28-29]. У книзі подана детальна історична інформація та фотоілюстрації щодо збережених храмів Північного Лівобережжя XVIII ст. Зникнення дерев'яної сакральної архітектури зумовлене як пожежами, руйнуваннями минулих лихоліть, так і тим, що "у 1800 р. російський Синод заборонив не тільки будувати нові церкви в "малоросійському стилі", а й ремонтувати старі. А це були неповторні у художньому відношенні споруди" [там само]. Адже "саме мистецтву бароко судилося найповніше передати притаманний українському національному характерові потяг до святковості, поетичності, смак до яскравих барв, рясного рослинного орнаменту. Все це виявилось у декоративності архітектурних будівель, яка становить одну з найголовніших ознак українського художнього мислення" [с. 33]. Автори видання зробили висновок, що храми Північного Лівобережжя XVII-XVIII ст. є зразками нового стилю - українського бароко, яке нерідко називають козацьким, хоч це, на їх думку, перебільшення. Однак, зважаючи на те, що саме козацтво у цей час було носієм нового художнього смаку, і сам час вимагав появи оригінального стилю в мистецтві, який би став утіленням прагнення українського народу до свободи, то доля істини у визначенні стилю "козацьке бароко" є. [с. 32].

Із захопленням сприймається нарис книги про муроване будівництво, зокрема, у Ніжині, де "першим... кам'яним дивом на Лівобережній Україні", справжнім шедевром української барокової архітектури другої половини XVII ст. є Миколаївський собор. Автори відзначають, що "...українська барокова храмова архітектура відрізняється не тільки від церкви княжої доби, але відмінна від барокових храмів Західної Європи, з їх таємничою містерією, притемненою загадковістю. З іншого боку, вона не схожа з російською архітектурою цієї доби, з її тяжкими, похмурими і суто декоративними принципами" [с. 36]. По всьому Північному Лівобережжю - відзначають автори книги, - розкидані яскраві пам'ятки культової архітектури XVII-XVIII ст., які свідчать про славний і трагічний час існування Гетьманської держави.

Досить об'ємний і насичений детальною інформацією й ілюстраціями нарис про собори, церкви і монастирі Північного Лівобережжя, про причини сплеску культового будівництва (606 храмів на території Чернігівської єпархії); про мотивацію уваги і виділення коштів на будівництво й обладнання храмів гетьманами і полковниками, представниками козацької старшини. Зокрема, кошти виділяли: гетьмани І.Мазепа, І.Скоропадський, Д.Апостол, К.Розумовський; полковники Лизогуби, Миклашевські, Полуботки, Золотаренки, П. Розумовський, В. Дунін-Борковський. Сприяли будівництву культових споруд також діячі церкви, зокрема, в Чернігові архієпископ Лазар Баранович. 14 років (1702-1716 рр.) здійснювалося будівництво в Ніжині Благовіщенського собору на кошти Стефана Яворського, видатного церковного і культурного діяча, який деякий час проживав у Ніжині. Значну роль у будівництві міста відіграли грецькі купці, завдяки яким з'явилися грецькі храми. За рахунок коштів громад зводилися храми в ряді полкових міст Північного Лівобережжя. З II половини XVIII ст. стають відомі імена будівничих-архітекторів, покровителів-благодійників. Їх прізвища та діяльність відображені на сторінках видання, яке пробуджує у читача пізнавальний інтерес до історичних і архітектурних пам'яток нашого краю [с. 36-60]. Рецензована книга свідчить про глибоку обізнаність авторів із колоритом та культурою епохи. "Сам дух часу вимагав створення монументальних образів. Головним завданням,

особливо у XVII - на поч. XVIII ст., стає створення виразного, вражаючого образу-символу, пам'ятника подвигу українського народу у справі національного визволення й утвердження національної культури" [с. 36].

З професійною майстерністю висвітлюється розділ книги про розвиток освіти на Північному Лівобережжі. Аналізуючи архівні матеріали та історіографічну спадщину, автори з'ясували необхідність і потребу в освіті, шляхи і форми навчання, типи шкіл, життя та діяльність учнів, учителів, визначних історичних осіб. Однією з найпоширеніших форм навчання дітей у Гетьманській державі була початкова парафіяльна школа, яка існувала при храмах і продовжувала розвивати традиції давньоруських шкіл при церквах: сюди дітей віддавали у тому ж віці, що і в XI-XII ст., тут також навчали читати, писати, співати та рахувати. Функції вчителів виконували переважно дяки, яких призначила громада. Обирали їх за хороший голос, за знання церковної служби і за вміння вести її "благочинно і благочинно", пред'являючи педагогічні вимоги. Документи, які опрацювали дослідники, засвідчують, що "серед них було чимало і малотямущих дяків, які часто прикривали своє незнання та невміння навчити суворістю та жорстокістю" [с. 63]. До навчання дітей у школах залучалися й грамотні міщани. Основними підручниками для парафіяльних шкіл були буквар, часослов і псалтир. Освіченіші дяки використовували під час навчання підручники-граматики Лаврентія Зизанія, Мелетія Смотрицького, Памви Беринди та інших. Характерною ознакою парафіяльних шкіл були тілесні покарання учнів за лінощі протягом тижня.

Автори відзначають великий потяг українського народу до освіти і висловлюють незгоду з тими дослідниками, які вважали, що парафіяльні школи у XVIII ст. втратили зв'язок з широкими масами населення, оскільки готували невелику кількість учнів, які мали стати дяками. Навпаки кількісний і порівняльний аналіз шкіл на території Північного Лівобережжя, зроблений краєзнавцями на основі полкових ревізій, свідчить, що парафіяльними школами були охоплені не тільки міста і містечка, а й села. Серед учнів були діти козацької старшини, козаків, ремісників, міщан, духовенства. Так, у Ніжині таку початкову освіту у 1728 р. одержав син місцевого бургомистра Георгій Кониський (1717-1795 рр.), відомий український письменник, педагог, церковний і громадсько-культурний діяч, представник раннього просвітництва в Україні, який продовжив навчання у Київській академії, а пізніше (1751-1755 рр.) був її ректором. Автори не виключають можливості, що таку ж школу у Ніжині закінчили Іоанн Максимович, майбутній архієпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський. Незважаючи на те, що парафіяльні школи – "дуже скромні розсадники освіти, але і в цьому вигляді, у якому вони існували у XVII-XVIII ст., культурно-історична заслуга їх незаперчна" [с. 68].

Цікавий нарис книги про мандрівних дяків, які були ніби "посередниками між навчальними закладами, де вони вчилися, і народом. Специфіка роботи мандрівних дяків полягала в тому, що вони з'являлися у селах та містечках, домовлялися з батьками про оплату, навчали хлопчиків та дівчаток читати, писати, рахувати, отримували гроші і йшли далі в інший населений пункт... Вони організували вистави, концерти (співали, грали на музичних інструментах) тощо. Деякі... осідали у якійсь місцевості чи продовжували мандрувати, передаючи свої знання сільським та міським дітям"[там само]. Очевидно, їх узагальнюючим образом став Г.Сковорода. Не випадково, щоб запобігти прозрінню і демократизації українського народу, у XVIII ст. цариця Катерина II заборонила дякам мандрувати. Їх ловили і відправляли на кораблі Чорноморського флоту. У Ніжинському архіві зберігаються матеріали допитів мандрівних дяків [с. 69].

На основі аналізу історичних документів у книзі з'ясовані місце і роль полкових, сотенних і гарнізонних шкіл. Зокрема, цікаво дізнатися, що виникненню і утвердженню козацьких полкових шкіл сприяв Лубенський полковник Іван Кулябка, який у 1758 р. звернувся до гетьмана України К.Розумовського з пропозицією про їх організацію. Гетьман підтримав полковника і дав відповідне

розпорядження, оскільки потреба в освічених посадовцях, кадрова ротація були необхідні. Після закінчення полкової школи здібних юнаків направляли у сотенні правління, полкову канцелярію, допускали до сотенних справ. Набуваючи досвіду, вони ставали отаманами, писарями, осавулами, хорунжими сотень. Автори видання стверджують, що документи про відкриття козацьких шкіл у всіх полкових містах та сотенних містечках, а також деяких селах Північного Лівобережжя заперечують існуючий раніше висновок про те, ніби гетьмани і старшина не брали участі в створенні цих шкіл. Водночас зазначають, що в означений період не було розроблено чіткої системи їх відкриття [с. 71].

З великим інтересом читається історико-культурологічний матеріал про спеціальні школи профільного спрямування. Читач дізнається, що за зразком школи півчих у Запорозькій Січі XVII ст. були створені музично-педагогічні заклади. Так, у 30-і рр. були відкриті співацькі школи при оркестрі Київського магістрату та в Глухові. Зокрема Глухівська співацька школа була заснована з ініціативи гетьмана України Данила Апостола в 1730 р., а в 1738 р. виданий царський указ про функціонування в місті "Школи співу та інструментальної музики". Інформація про соціальний стан, кількісний і якісний набір учнів, навчання та фінансування, імена викладачів і випускників засвідчує значну роль Глухівської співацької школи у становленні професійної освіти в Україні. У 80-90-х рр. XVIII ст. центр набору малолітніх півчих було перенесено до Новгорода-Сіверського. Система професійного учнівства набирила певних організаційних форм, що підтверджується підготовкою учнів у ремісничих цехах: ковалів, теслярів, гончарів, різьбярів, золотарів тощо. Найбільшим цеховим містом був Ніжин, який мав 8 різноманітних за спеціальністю цехів, у яких отримували відповідну освіту 380 учнів [с. 71-73].

Всебічно і цікаво висвітлюється матеріал про національні школи, які започатковує в Ніжині грецька громада наприкінці XVII ст. Автори відзначають: "Грецькі купці та ремісники, поселившись у Ніжині, відкрили власну національну школу, яка була для них центром духовності, бо тут воедино переплелись мова, віра, національні традиції, визначались перспективи життєдіяльності молодшого покоління ніжинських греків". Зі сторінок книги пізнається не лише яскрава історія ніжинської грецької громади та її діячів, але й їх взаємини з жителями міста, регіону, українськими гетьманами, зарубіжними країнами та впливом на духовно-культурну спадщину [с. 73-77]. Показово, що деякі книги пережили лихоліття воєн і бібліотечну агресію 20-30-х років XX ст. і нині зберігаються у фонді наукової бібліотеки Ніжинського університету імені Миколи Гоголя. Із 250 книг з філософії, релігії, історії, філології тут нині 157 [с. 76]. Ця проблема знайшла своє повне відображення у праці С.Г. Самойленка "Книжкове зібрання у Ніжині в XVII - XVIII ст.", опублікованій у журналі "Київська старовина" (2002. - №2).

Дослідники культури Північного Лівобережжя у своїй праці відзначили заслугу релігійних діячів у розвитку середньої і вищої освіти в Україні. Зокрема, аналізуючи документи фонду рукописів, ними встановлено: "На початку XVIII ст. у митрополита Стефана Яворського, який збудував і відкрив у Ніжині Благовіщенський монастир, виник задум заснувати у місті "Колегію вчених монахів", котрі б навчалися ораторського та проповідницького мистецтва. Він хотів перетворити монастир в осередок освіти. З цією метою митрополит надсилав кошти для подальшого його благоустрою" [с. 77]. На жаль, корисливі інтереси та нехристиянські заповіді місцевого священика призвели до того, що значна сума грошей "пошла в расточение и расхищение", "на своя бездельнія нужди, помпи, излишества, пированія, п'янства, карети...и прочія суетства". Згодом, за сприятливих умов, Стефан Яворський подарував власне книжкове зібрання для бібліотеки, яка була однією з найбільших приватних бібліотек тогочасної Російської імперії [с. 78]. Читач знайде у книзі пізнавальну та цікаву інформацію про людей, причетних до розвитку середньої і вищої освіти на Чернігівщині, Переяславщині, Києві, яка підводить до висновку, що " в силу історичних умов

Україна поступово втрачає в освітній сфері свою першість, а з утратою державності і посиленням кріпацького поневолення простий народ позбувся того, що було уже напрацьоване в період існування Гетьманської держави" [с. 88].

Вагомий за змістом та багатий за конкретно-історичним і документально-ілюстративним матеріалом розділ про декоративно-ужиткове мистецтво Північного Лівобережжя: гончарство, кахлярство, ювелірство, ткацтво, вишивку, різьблення [с. 90-124]. Цікаво дізнатися про естетичні смаки тогочасних представників українського народу. Щодо ніжинських кахлів, то якщо раніше "...зображення були запозичені з європейського мистецтва, то тепер вони відповідали народному традиційному декоративному розпису з його умовними малюнками і українським національним колоритом" [с. 95]. Зокрема, фіалка стала найулюбленішим і найпоширенішим зображенням на ніжинських кахлях. Це не випадково, адже ця весняна квіточка яскраво-фіолетового, синього, блідо-голубого кольору поширена у багатьох місцях Ніжина. Місто залишило пам'ять про себе і золотарським цехом: як іменами майстрів, зразками творінь їх рук, так і експонатами ювелірних виробів та документальними свідченнями в державних музеях [с. 96-102]. Художньою витонченістю відрізнялися оздоблення книжок, здійснених ніжинськими майстрами, різьблення по дереву, іконостаси тощо. Розділ книги, насичений матеріалами ретельного пошуку, дає читачеві уявлення про широту, багатогранність, самотуність і художню неповторність одного із видів мистецтва Північного Лівобережжя.

Автори на значному матеріалі розкрили, як за часів існування Гетьманської держави розквітали всі види мистецтва, зокрема, живопис. Вони вдало виділили і наповнили цікавими і детальними описами та ілюстраціями такі його жанри: монументальний, іконописний, історичний (портретний), фольклорно-декоративний, книжково-ілюстративний [с. 126-156]. Аналіз зразків живопису цієї доби дозволив їм стверджувати, що він був глибоко національним, відображав високий професіоналізм художників, їх уміння в кращих традиціях українського мистецтва зобразити різнохарактерні персонажі з реалістично-психологічних позицій [с. 156].

Подихом епохи і мелодикою звуків віє від розділу книги про музично-театральне мистецтво, яке посідало важливе місце в духовному житті козаків, міщан та селян. Авторі відзначають нові тенденції у розвитку народної музичної культури, якими були кобзарі, думи, історичні пісні, церковні хори. У містах і містечках Гетьманської України виникають козацькі музичні цехи, які об'єднували професійних музик. Найбільшим і найзаможнішим був ніжинський цех [с. 165]. Музичні оркестри виконували різні інструментальні п'єси, а також танцювальні мелодії різних жанрів: гопак, метелиця, горлиця, зуб, санжарівка, третяк, гайдук, журавель тощо.

Життя населення Чернігівщини у другій пол. XVII -XVIII ст. збагачується новими театральними діями: з'являються скоморохи, мандрівні актори, які одночасно були і співаками, музикантами, танцюристами і акробатами; зводяться балагани, в яких розігрувалися вистави на різні теми; народний театр розширює репертуар історичною і релігійною проблематикою; самотунім українським ляльковим театром стає вертеп; діють шкільні театри у навчальних закладах; народжується гетьманський придворний театр із західноєвропейським сценічним мистецтвом - оперою, балетом, драматичними творами; зароджується кріпацький театр у садибах вельмож та поміщиків [с. 165-176]. Дослідники наголошують, що культура Північного Лівобережжя славилася не тільки талантами, а й різноманіттям виявів театраль-но-музичного життя.

У лаконічному за назвою і розгорнутому за змістом розділі "Література" висвітлюється багате літературне життя Північного Лівобережжя гетьманського часу. Першочергова увага приділена літописній літературі, "яка вже носила більше історіографічний, ніж літературний характер, хоч деякі літописи цікаві і в художньому відношенні" [с. 178]. Описуючи, зокрема, "Літопис Самовидця ..."

(1702 р.), автори відзначають: "Вчені вважають, що його автором був ніжинець Роман Анисович Ракушка-Романовський (Ракущенко, 1623-1703). Близько 40 років він прожив у Ніжині спочатку козаком першої полкової сотні Ніжинського полку, а потім "генеральним підскарбієм", був учасником народно-визвольної війни..." [там само]. Якщо Б.Хмельницького Самовидець подає як сміливого і розумного діяча, то "засуджує поведінку і моральні принципи деяких представників козацької верхівки, які рвуться до влади, не зупиняючись ні перед чим. І перед нами постають владолюбні користолюбці і авантюристи" [с. 179]. Разом з тим, це час появи яскравих особистостей, оригінальних творів, які посіли в українській літературі чільне місце. До їх числа краєзнавці відносять Чернігівську літературну школу: творчість Антонія Радивиловського та Кирила Транквіліона-Ставровецького; багатогранні і високоморальні діяння Лазара Барановича; сподвижницьку працю Іоанкія Галятовського; неординарність життєдіяльності Данила Савича Туптала (Димитрія Ростовського); яскраві барокові праці Івана Величковського; творчість Олександра Бучинського-Яскольда, Лаврентія Крщоновича, Івана (Яна) Орловського [с.179-206]. Послідовниками Чернігівської літературної школи стали Іван (Іоанн) Максимович (родом із Ніжина), Антоній Стаховський, Петро Армашенко. Серед письменників і літераторів Чернігівщини XVIII ст. виділяються Ігнатій Максимович, Іоасаф Горленко, Ілля Турчиновський, Іпполіт Вишенський. Аналіз літературної творчості представників Північного Лівобережжя дав можливість авторам зробити вагомий висновок та оцінки. Зокрема, вони фіксують, що "у центрі уваги мистецтва, літератури XVII ст. поставала людина. І зображення її залежало не стільки від роду, її титулів чи соціального становища, скільки від її розуму, особистої гідності, таланту, доблесті, праці і любові до українського народу, її енергійної діяльності і життєвої активності" [с. 207].

З глибокою обізнаністю написаний розділ про книгодрукування в означений період на Північному Лівобережжі. Переконливий фактичний матеріал, порівняльний аналіз, персоніфікація процесу, ілюстративний матеріал засвідчують, що в історії української культури "Чернігівська друкарня зайняла визначне місце, бо в кращі свої роки дбала про забезпечення шкіл навчальними посібниками, сприяла творчості українських письменників..." [с. 219].

Цінність рецензованого науково-популярного видання полягає в тому, що автори, використовуючи культурологічні та етнодержавницькі методологічні засади, здійснили всебічний та об'єктивний аналіз багатогранного явища культури в досить складний і суперечливий період української історії. Водночас є сподівання, що в другому перевиданні книги буде враховано ряд побажань. Зокрема, згідно з новітніми науковими висновками, хронологічні рамки Національно-визвольної війни охоплюють 1648-1658 рр. Доцільно завершити книгу загальними "Висновками", аналогічно "Вступу". На деяких сторінках (3, 62, 77, 198, 208 тощо) є потреба виправити стилістичні і технічні помилки, а також русизми. І, безперечно, значущість видання зростає за рахунок кольорових ілюстрацій.

У цілому праця Г.В. і С.В. Самойленків "Розвиток культури на Північному Лівобережжі у другій пол.. XVII-XVIII ст." істотно збагатила історіографічну скарбницю української дослідницької школи та історичну пам'ять сучасників і їх нащадків.

Ольга Ростовська